

IMF ve Dünya Bankası'nın Tarım Reformu Uygulama Projesi'nin Bilançosu

Oğuz Oyan*

I- HIZLANDIRILMIŞ TASFİYE SÜRECİ

Siyasal iktidar farkı olmaksızın 2000 yılından itibaren uygulanan Dünya Bankası (DB) ile IMF'nin ortak programının tarımda beklenen sonuçları verdiği görülmektedir. Bu program çerçevesinde,

- *Tarımsal desteklerin köklü bir biçimde azaltılması,
- *Doğrudan gelir desteği (DGD) uygulamasına geçilerek desteklemenin niteliğinin değiştirilmesi,
- *DGD kapsamında çiftçi kayıt sisteminin tamamlanması,
- *Destekleme kurumlarının, tarıma girdi sağlayan KİT'lerin ve teknolojik destek birimlerinin özelleştirilmesi/tasfiyesi,
- *Tarım satış kooperatif ve birliklerinin yeniden yapılandırılması maskesi altında bu birliklerin zayıflatılması ve giderek tasfiyesi,
- *Alternatif ürün geliştirme projesi kapsamında arz fazlası olan ürünlerin ekim ve üretiminin azaltılması;
- *Tarımın dışa karşı koruma oranlarının düşürülmesi yani tarım dış ticaretinde liberalizasyon sağlanması,

* Prof. Dr., AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Eski Öğretim Üyesi

*Liberal yasama süreçleriyle piyasa egemenliğinin büyütülmesi amaçlanmaktaydı.

Bu program büyük ölçüde uygulanmıştır. Girdi desteğinin ve girdi üreten kamu iktisadi girişimlerinin tasfiyesi ve dünya hammadde fiyatlarının yükselmesiyle tarımsal girdi maliyetleri bu süreçte çok hızlı artmış, tarımsal ürün/ sınai girdi fiyatlarından hesaplanan iç ticaret hadleri dönem boyunca tarım aleyhine seyretmiş, ulusaşırı şirketlerin dış ve iç rekabetinin baskısı sonucunda tarımda tutunamayan kitlelerin sayısı hızla kabarmıştır.

Bu sonuçların Aralık 1999'da stand-by anlaşmasını dayatan IMF'nin, Mayıs 2001'de Tarım Reformu Uygulama Projesini (TRUP veya ARIP) hazırlayan Dünya Bankası'nın öngörmediği sonuçlar olduğunu düşünmek safdillik olacaktır. Bu projeyi uygulayan siyasal iktidarların uluslararası finans kuruluşlarıyla aynı bilinç düzeyinde olduklarına dair kuşklar taşınabilir. Ama bu durum, 1998 sonrasında yerli iktidarlarının işbirlikçi karakteri üzerinde herhangi bir tereddüt oluşturmamalıdır.

2000–2008 arasında uygulanan Tarım Reformu Uygulama Projesi (TRUP/ ARIP) 31 Aralık 2008 tarihinde sona erdi. 2000 sonrasında istikrar ve yeniden yapılandırma programları kapsamında hiçbir sektör için tarım sektörü için olduğu kadar bir “baştan aşağı yapılandırma” tasarlanmamıştı. Ve beklenen sonuçlar elde edildi: Tarımda hızlı bir tasfiye süreci işlemeye başladı. Kaybedenler arasında sınıfsal ayırım yapmak bile zor; küçük çiftçiden büyük çiftçiye kadar her kesim kaybetti. Ama şu farkla ki, dayanma gücünü yitiren küçük çiftçilerin en yoksul katmanları kırsal göç kervanına katılmak zorunda kaldılar; diğerleri için yoksullaşma/küçülme süreci devam ediyor.

Yoksullaşma sürecinin çeşitli varyantları var: Doğrudan üretici faaliyetten kısmen veya tamamen çekilenler ve mümkünse topraklarını kiralayanlar; kredi borçlarını ödeyebilmek veya işletme sermayesi oluşturabilmek için üretim araçlarını (toprak/ traktör/ besi hayvanı) satarak yani küçülerek veya tefeciye başvurarak ayakta kalmaya çalışanlar; son umut kırıntılarıyla alternatif ürünler deneyenler; sözleşmeli tarım cenderesine girerek kendilerini gıda sanayicisinin insafına terk edenler...

Bütün bu tutunma pozisyonlarının hiçbirine sığınamayıp bankalar ve Tarım Kredi Kooperatifleri tarafından icra işlemine tabi tutulan ve gelecek planı yapmaktan aciz kalan çiftçi sayısı 2008'de hızla arttı. Takipteki tarım kredilerin sayısı 200 bini aştı. Borçlarını ödeyemedikleri için hapis cezasına çarptırılan çiftçilerse (2008'de

bunların sayısı sadece Aydın'da 235'i geçti) ayrı bir faciayı yaşıyorlar. Ekonomik kriz yılı olan 2009'da bu tür vakaların artması kaçınılmaz görünüyor.

Tarıma büyük sermayeyle giren ve özellikle hayvancılık yatırımı yapan yerli/yabancı gıda sanayicileri kısmen bu tablonun dışında tutulabilir; ama bugünkü iç girdi fiyatları, destek düzeyleri ve alıcı egemenliği koşullarında onların dahi tutunmaları kolay gözüküyor. Özellikle de dış rekabete daha açık bir yapı oluşturulması için AB'nin baskıları sonuç verir ve tarım ve hayvancılıkta koruma oranları düşürülürse.

Tarıma yatırım yapan tarım dışı sermaye şimdilik gene de avantajlı, çünkü çiftçiden toprak satın almak en elverişli koşullar oluşmuş durumda. Herkesin satıcı olduğu bir piyasada, fiyatlar görülmedik ölçüde aşağıya düşmekte. Söke ovasının verimli topraklarında dönüm fiyatlarının 2 bin TL'ye kadar düşmesi bunun bir göstergesi. Bu koşullarda tarım üreticisi açısından toprak satışları da giderek derde deva olmaktan çıkmış durumda. Oysa ülke topraklarını yağmalatmaktan sıkılmayan iktidardakilerin umudu, çoğu dağlık/ormanlık alanlarda olan 2/B arazilerinin dönümü ortalama 5 bin dolardan (6 Mart 2009 kurlarıyla yaklaşık 8 900 TL'den!) zilyetlik hakkına sahip köylüye (veya köylü öncelik hakkını kullanamazsa diğer alıcılara) pazarlanması üzerine kurulu. Koyun can derdinde, kasap mal derdinde!

***

Çiftçi her yönden darbe alırken siyasi iktidar yeni darbe fırsatlarını kaçırmıyor. Krizin etkisiyle daha da zor zamanlar yaşayacak olan tarıma dönük destekler 2009'da 2008'e kıyasla azaltılıyor. Ancak bunu dahi yeterli görmeyen IMF'nin "görünmez eli" bütçeye son görüşme günlerinde müdahale ederek 2009 bütçesinde bu desteklerde yüzde 10'luk (550 milyon TL'lik) bir ek kısıntı yapılmasını sağlayabiliyor. Bu tırpanlama Hükümet tarafından derhal prim ödemelerine yansıtılıyor. 2009 yılında ödenecek primlerde yüzde 10'luk kesinti yapıyor. Kilogram başına prim desteğini 2008 yılında 2007'ye kıyasla genelde sadece 1 krş arttırmış olan hükümet 2009'da primleri 3 krş düşürmekten çekinmiyor. (Örneğin pamukta 2007'de 29 krş, 2008'de 30 krş, 2009'da ise 27 krş!)

Peki ya yerel seçimler? Onun da çaresi, tarımın bir yıllık destek tutarının (4,9 milyar TL) yüzde 55'inin (2,7 milyar TL) yılın ilk üç ayda çiftçiye intikal ettirilmesinde bulunuyor: Ocak'ta 476 milyon, Şubat'ta 1.650 milyon ve Mart'ta 600 milyon TL'nin çiftçiye ödenmesi uygulamaya sokuluyor. Böylece, tıpkı 2007 Temmuz seçimleri öncesinde 12 aylık ödeneğin 6,5 ayda aktarılması gibi, büyük çaplı bir göz boyama girişimi gerçekleştiriliyor.

Kooperatif Örgütlenme

TRUP'la nereden nereye gelindiğine dair somut sonuçlardan biri de üreticinin kooperatif örgütlerinin içine düşürüldüğü açmazda gözlemleniyor. 17 Tarım Satış Kooperatifi Birliği (TSKB)'nin biri (Kayıtsız Birlik) şimdiden kapanmış durumda. Sanayi ve Ticaret Bakanı bu Birliğin tasfiyesini "eğer bir işletmede toplamış olduğunuz parayla giderlerinizi karşılayamıyorsanız dükkânınız kapanır" (TBMM Genel Kurul Tutanağı, 7 Ocak 2009) sözleriyle savunuyordu. TSKB'lerin içine sokuldukları tasfiye sürecinin hesapsız veya rastlantısal bir sonuç olmadığı, belki de bu kayıtsız bakış açısından daha iyi anlatılamazdı. TSKB'lerin dördünü bünyesinde barındıran Tariş, belki birlikler içinde hâlâ durumu en iyi olandı; ama onun hali dahi perişandı. Nitekim Tariş Pamuk Birliği'nin İplik Fabrikası 7 ay için kapılarına kilit vurdu. Pamukyağı Kombinasyonu'nda 2 aydır ücretler ödenemiyor. Tariş birlikleri, borç yükünden kurtulmak ve işletme sermayesi elde etmek için şimdi de taşınmazlarını satma telaşına kapılmış durumdadır.

2000 sonrasında tasfiye edilen tarımsal KİT'leri, hala özelleştirme kapsamında tutulan Ziraat Bankası'nı, finansal sıkıntıda olan Tarım Kredi Kooperatifleri Birliği'ni de bunlara ekleyebilirsiniz. Bir tasfiye programı bundan daha başarılı uygulamazdı.

***

Eğer TSKB'lerin tarımsal desteklemede oynadığı rol kavranamazsa, onların ekonomik ve sosyal rolü görmezden gelinirse, üretici ortakların doğrudan çıkarlarını ve onlar aracılığıyla tüm çiftçilerin piyasanın ağır sömürü mekanizmalarına karşı dolaylı çıkarlarını kollayan birer yarı-kamusal kurum işlevi gördüğü kavranamazsa, o zaman IMF/DB telkinlerine verilecek yanıtınız dahi olmayacaktır.

Kooperatifçiler 2006 tarihli Tarım Kanunu hükümlerinin uygulanmasını isterlerken, birinci olarak, tarımsal desteklemenin finansmanını düzenleyen 21 inci maddesinin yani "Bütçeden ayrılacak kaynak, gayri safi milli hâsılanın yüzde birinden az olamaz" hükmünün uygulanmasını talep ediyorlar. Bütçeden ayrılan kaynak GSMH'nin yüzde 1'i kadar olsaydı, 2009 bütçesine en az 11 milyar lira ödenek konulmalıydı; oysa Hükümet 2009 bütçesine 5,5 milyar lira teklif etti, ancak IMF'nin son dakika müdahalesiyle bunu 4,9 milyar liraya indirdi; yani GSMH'nin yüzde yarımının bile altına! Tek teselli, kooperatiflerin bilinçli ortaklarının şimdi artık bunun farkında olmaları.

Her tarımsal ürünün farklı koşulları var ve dolayısıyla her tarımsal kooperatif birliğinin de kendi özelinde farklı talepleri de var. Örneğin pamuk ve çekirdeksiz kuru üzüm birbirlerine zıt örnekleri oluşturuyorlar. Birincisinde arz açığı var,

ikincisinde ise arz fazlası. Pamuk, ithalatta gümrük vergisi uygulamadığımız tek istisnayı oluşturuyor. Bunun tekstil sektörünü ucuz hammaddeyle kollamak gibi bir yanı olabilir, ama aynı uygulamayı Gümrük Birliği zorlamalarıyla düşük gümrüklü pamuk ipliğinde de uygulayınca bu defa Türkiye'deki iplik fabrikalarının yarından fazlasının kapanması veya üretime ara vermesi gibi sonuçlara razı olmanız gerekiyor. Bu kadarı paylaşanlardan biri de Tariş'in dev iplik fabrikası; şimdi orada 1000'e yakın çalışan yeniden işbaşı yapamama kaygılarını taşıyor.

Türkiye pamukta yanlış ve yetersiz teşviklerden dolayı sürekli alan kaybediyor ve ithalat bağımlılığı artıyor. Üretim 900 bin tondan 500 bin tona doğru gerilerken, ithalat 300 bin tondan 1 milyon tona doğru fırlıyor. Tam da bu nedenle pamukta özel desteklere ihtiyaç var. Ama Türkiye bunu yapmayarak, kendi çiftçimiz yerine Türkiye'dekinin iki (ABD) veya üç (AB) katı kadar destek verilen çiftçileri desteklemiş oluyor. Pamuğun yüzde 63'ü ABD'den, yüzde 10'u Yunanistan'dan ithal ediliyor. İşte bu nedenle kooperatifçiler pamuk, ayçiçeği gibi arz açığı olan ürünlerde Tarım Kanunu'nun 19. maddesinde tanımlanan destekleme araçlarından "fark ödemesi" sisteminin derhal yürürlüğe girmesini talep ediyorlar. Bugünkü keyfi prim desteği üreticinin maliyetlerinin karşılanmasına izin vermiyor ve çiftçi en çok ihtiyaç duyulan ürünlerin üretiminden kopuyor.

TZOB'un, TSKB'lerin ve çiftçilerin ortak talepleri ise, DFİF borçlarının faizlerinin sıfırlanarak ertelenmesi, ürün alım dönemlerinde faizsiz kredi olanaklarının yaratılması, gübre ve ilaçta KDV'nin yüzde 1'e indirilmesi, çiftçinin kullandığı mazotun ÖTV'sinin düşürülmesi, bankalara olan borçlarının ve elektrik borçlarının gecikme zamları düşürülerek yeniden yapılandırılması. Bütün bunlar için anlayışların değişmesi ve tarıma destek ödeneğinin GSMH'nin yüzde 2'sine çıkarılması gerekecektir. Peki ama süregiden çözülme sürecinde bu mümkün müdür?

Tarımdaki Çözülme Süreci

Doğrudan Gelir Desteği (DGD)

Tarımdaki çözülme yi hazırlayan politikaların temelinde tarım dönük desteklerin azaltılması bulunmaktadır. Tüm desteklerin tasfiye edilerek onların yerine çiftçiye doğrudan yapılacak bir gelir desteğinin (DGD) geçirilmesi bu politikaların ana eksenini oluşturmuştur. Gerçekten de bütçedeki tarımsal desteklerin 2002'de yüzde 79'u, 2003'te yüzde 83'ü DGD'ye ayrılmıştır. Ancak dipten gelen taleplerin, muhalefetin baskılarının ve tarımın gerçeklerinin itmesiyle, arz açığı verilen yağlı tohum ve bitkilerde prim desteği artarak sürdürülmüş, hayvancılık, süt, yem desteği de sistem içinde tutulmuştur. Daha sonra 2002 ve 2003'te enflasyona

endekslenerek arttırılan DGD ödemeleri 16 YTL'de sabitlenmiş, izleyen yıllarda ise 10 YTL'ye düşürülerek ucundan mazot ve gübre desteği çıkarılmıştır. Böylece üretici gözünde destekler çeşitlendirilmiş, ancak toplam desteklerin bütçe ve milli gelir payı arttırılmamıştır. Bu müdahaleler sonucunda tarımsal destekler içinde DGD'nin payı 2004'ten itibaren azalma sürecine girmiştir. Bütçedeki tarımsal destek ödeneğinin 2004'te yüzde 69'u, 2005'te yüzde 45'i, 2006'da yüzde 56'sı, 2007'de yüzde 29,4'ü DGD ödemelerine ayrılmıştır. 2008 için öngörülen pay yüzde 32'dir; ancak bu pay, 2007 yılında ödenmeyen DGD'lere ayrılacaktır. DGD'ler hep bir yıl gecikmeli ödenmiştir. Ancak 2004 yılı DGD'si iki yıla varan gecikmeyle ödenmiştir. Bu yüzden 2005'te bir azalma, 2006'da tekrar bir artış yaşanmış gibidir.

DOĞRUDAN GELİR DESTEĞİ ÖDEMELERİ

Yıl	Dekar/TL	Ödenen yıl itibariyle DGD ödemeleri (milyon TL)	DGD/Toplam Destek içindeki yüzde payı
2001	10	84	-
2002	13,2*	1.877	79
2003	16*	1.942	83
2004	16	2.125	69
2005	16	1.673	45
2006	10**	2.653	56
2007	7***	1.640	29
2008	-	1.140****	32
2009	-	-	-
Toplam		13.134	

* Bir önceki yıla göre enflasyon kadar arttırılmıştır.

** 2006'da organik tarım yapanlara ayrıca 3TL/dekar, toprak analizi yaptıranlara 1 TL/dekar ek DGD ödendi.

*** 2007'de organik tarım yapanlara 5 TL/dekar; toprak analizi yaptıranlara 1 TL/dekar ek DGD ödendi.

**** 2007 yılına ait ödeme.

Görüldüğü gibi, 7 yıllık uygulama döneminin toplamı olarak üreticiye 13,1 milyar TL'lik DGD ödemesi yapılmıştır. Yedi yılın toplamı olan bu tutar, tek bir yılın, 2008 yılının GSMH'nin yüzde 1'inden biraz fazladır.

Tarımsal desteklerin ve tarımsal katma değerin milli gelire oranı

Tarımsal desteklerin milli gelire, tarımsal katma değere ve bütçe harcamalarına oranının 2000 sonrasındaki dönem içinde hızlı bir gerilemeye konu olduğu görülmektedir.

2006 yılında çıkarılan Tarım Kanunu'nda bütçeye konulan tarımsal desteklerin milli gelirin yüzde 1'inden az olamayacağı hükmü getirilmiş olmasına rağmen tarım destekleri zaten 2006, 2007 ve 2008 yıllarında bir türlü milli gelirin yüzde 1'ine ulaşamamıştı. 2007 ve 2008 bütçelerinde bu oran yüzde 0,8 düzeylerine gerilemişti. Eğer TÜİK'in 2007'de "güncelleştirilmiş" yeni milli gelir serisi hesaba katılırsa, yüzde 0,6'lık bir oran düzeyine düşülmüş olmaktadır! Aşağıdaki tablo bunu vermektedir.

Bütçe tarımsal destekleme ödemelerinin gelişimi (2003-2009)

	2003	2004	2005	2006	2007	2008*	2009**
Tarımsal destek ödemeleri (tr.TL)	2805	3084	3707	4747	5555	5911	5500
Tarımsal destek ödemeleri/GSYH%	0,6	0,6	0,6	0,6	0,7	0,6	0,45

Kaynak: Maliye Bk.: 2009 Yılı Bütçe Gerekçesi, s.28; Yıllık Ekonomik Rapor 2008, s.3.

* Gerçekleşme tahmini

** GSYH için Program hedefi ve tarımsal ödenek için bütçe teklifi verileri.

Görüldüğü gibi, 2009 yılı için bütçe teklifinde tarımsal ödeneklerin GSYH'ya oranı yüzde 0,52'ye düşürülmektedir. Ancak IMF bunu dahi yeterli görmemiş ve bütçeye son görüşme günlerinde müdahale ederek 2009 bütçesinde bu desteklerde 550 milyon TL'lik bir ek kısıntı yapılmasını sağlamıştır. Yani 5,5 milyar TL'lik tarım desteğinin yüzde 10'u henüz uygulamaya bile geçilmeden tırpanlanmış oluyordu. Şimdiki halinde ise, 4,95 milyar TL'ye indirilmiş tarımsal desteğin, 2009 yılı GSYH tahminine oranı sadece ve sadece yüzde 0,45 olmaktadır. Bu tarihi düşüşün uygulamadaki seyrini ayrıca izleyeceğiz.

Şimdilik şu saptamayı yapalım: İktidar, 2006'da kendi çıkardığı kanunu uygulayamaz noktadadır. Kendine koyduğu asgari destek sınırının bugün yarısı düzeyine gerilemiştir.

Daha önemlisi, tarıma dönük desteklerin tarımsal katma değere oranının 1/10 düzeyini bile bulamayışıdır. 2000 öncesi Türkiye’inde bu destek tarımsal katma değer beşte birine kadar çıkabiliyordu. Gelişmiş ülkelerde bu oran ortalama 1/2 civarındadır. Tarımsal desteklerin bütçeye oranı da dönem boyunca yüzde 2-2,5 düzeylerine demir atmış durumdadır. Oysa, bütçede faiz ödeneklerinin oranı yüzde 25’ler düzeyindedir ve bunun altına indirilememektedir.

***

Tarımdaki çözümlenin önemli bir göstergesi tarımın GSYİH içindeki payıdır. Aşağıdaki tablo bu payın hızla gerilediğini göstermektedir.

Tarım sektörünün GSYH İçindeki Payı (2002-2008)

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008*
Tarım/GSYH (%)	12,2	11,4	10,7	10,5	10,0	8,9	7,8
Tarım katma değeri % değişme	8,8	-2,0	2,8	7,2	1,4	-6,9	0,7

* Dokuz aylık sonuçlara göre.

Bir başka tehlikeli gelişme, tarımsal istihdam ve üretimin süregiden önemine rağmen 2000’li yıllarda dört kez (2000, 2003, 2004 ve 2007 yıllarında) tarım aleyhine dönen tarım ürünleri dış ticaretinin 2008 yılında da tekrarlanacak olmasıdır. 2000-2008 döneminin birikimli tarım dış ticareti verilerinin net bakiyesi negatiftir. Tarım dış ticaretindeki bu olumsuz gelişme de, 2000 sonrasının Tarımda Reform Uygulama Projesi’nin önemli sonuçlarından biri olarak değerlendirmek mümkündür.

Tarımsal istihdam

Belki de en önemli ve anlamlı çözümler göstergesi, tarımsal istihdamdaki dramatik düşüşlerdir. Tarımdaki istihdam kayıpları bu dönemde süreklidir. Türkiye’de tarımın istihdamdaki payı, 1997’ye kadar yüzde 43-44 düzeylerinde idi. Bu düzey, ILO verilerine göre, 1996 yılında dünyada tarımsal istihdamın ortalama düzeyine (yüzde 43,1) denk düşmekteydi. Türkiye’de 28 Şubat 1997 sürecinde zorunlu eğitimin 8 yıla çıkması sonucunda bu pay 2000 yılında yüzde 36 düzeyine

gerilemiştir. Tarımda ücretsiz aile işçisi sayılan 12-15 yaş arası çocukların okullu olmaları, tarımda istihdamı azaltan bir etken olarak istatistiklere girmiştir.

Daha sonraki gelişmeler ise tamamen uygulanan tarımsal programın sonuçlarıdır. 2005 yılına gelindiğinde tarımsal istihdamın payı yüzde 29,5'e gerileyerek ilk kez yüzde otuzların altına inmiştir. 2006 yılında bu oran 27,3'e, 2007-2008 ortalaması olarak yaklaşık yüzde 26'ya gerilemiştir. Her durumda, bu dönemde dünya ortalamalarından kopma olduğu görülmektedir. Dünyada tarımın istihdamdaki ortalama payı 1996'da yüzde 43,1'den 2006'da yüzde 38,7'e gerilerken, Türkiye'de yüzde 43'ten yüzde 26'ya doğru giden büyük bir çözülme görülmektedir.

Mutlak değerlere gelince, 1990 ortalarında 8,6 milyonluk bir istihdam düzeyi, 2001'de 8,1 milyona, 2006'da ise 6,1 milyona düşmüştür. TÜİK'in yeni verilerine göre ise, tarımsal istihdam 2006'da 5,5 milyon, 2007'de ise 5,2 milyondur. Buna göre, 2001'e kıyasla 2 ila 2,9 milyon arasında bir istihdam kaybı yaşanmıştır. Türkiye bu sorunu kendi gerçeklerine uygun politikalar üreterek çözmek durumundadır.

Girdi kullanımı

Türkiye'de tarımda 1 milyon 327 bin traktör var. İlk bakışta iyi bir sayı gibi görünebilir. Her 10 kişiye 1 otomobil düşen bir ülkede tarımda yaklaşık her iki işletmeden birinin traktörü olması başarılı bir donanım düzeyi gibi görünebilir. Ayrıca kiralık traktör kullanımının da yaygın olması, traktör girebilen her arazide mekanizasyona ulaşıldığı izlenimini verebilir.

İktidar kanadı, traktör satışlarındaki artışa da dikkat çekerek köylünün/çiftçinin durumunun iyi olduğunu iddia edebiliyorlar. Traktör satışlarında 2001 ve 2002 kriz yıllarından sonra bir artış olduğu ve 2003-2007 döneminde tekrar 1999-2000 ortalamasının tutturulabildiği doğrudur. Ancak 2008'de traktör satışlarında yüzde 40'ı aşan bir düşüş yaşandığı gibi 2009 kriz yılında bu eğilimin daha da pekişmesi beklenmekte. Kaldı ki üreticinin bir bölümü, bankalardan işletme kredisi çekemediği veya arazi ipotegiyle borçlanmaktan çekindiği için, taksitle aldığı traktörü ikinci elde peşin satarak sermaye açığını telafi etmeye çalışmaktadır.

Ayrıca otomobil ve traktör parklarının (toplam sayılarının) ayrı ayrı yaş bileşimine bakıldığında da iktidarın iddiasının fazla iyimser kaldığı anlaşılacaktır. Otomobil parkının 24 yaş ve üzerinde olanları yani 1985 ve daha eski modellerinin toplam içindeki payı sadece yüzde 8,6 iken, traktör parkının yüzde 46,5'i yani yaklaşık yarısı 24 yaş ve üzerindedir! 24 yaş ve üzerinde kalan traktörlerin sayısı 617 bini aşmakta ve bunların yaklaşık 200 bini de gayri-faal durumdadır.

Çiftçilerin kredi borçlarını ödeyemez duruma düşmelerinin arkasında ürün fiyatlarındaki düşmelerin, tarım ihracatındaki görece gerilemelerin ve son yıllardaki kuraklık afetinin belirgin bir payı olmakla birlikte, asıl neden girdi fiyatlarındaki hızlı tırmanıştır. Dayanıklı tüketim malı olan traktör fiyatlarındaki istikrarın tam tersi gübre ve mazot fiyatlarındaki şiddetli artışlarla yaşanmış ve üretici maliyetlere yenik düşmüştür.

Gübre ve mazot fiyatları 2008 yılında 2007'ye göre ortalama yüzde 33 artarken (bu artış bazı gübre türlerinde yüzde 154'e kadar çıkmıştır), birçok ürünün fiyatında önemli düşüşler olmuştur. Fiyatı artan ürünlerle birlikte alındığında seçilmiş ürün fiyatlarının ortalama yüzde 9 arttığı bir yılda girdilerin yüzde 33 artması, çiftçinin tarım yapmasını olanaksız hale getirmiştir. Mazot alım gücü fındıkta yüzde 40,5, pamukta yüzde 45,8, ayçiçeğinde yüzde 22,7, mısırdaki yüzde 37,5 düşerken; aynı ürünlerin gübre alım gücü ise sırasıyla yüzde 68, yüzde 70, yüzde 58 ve yüzde 66 gerilemiştir. Benzer durum hayvancılıkta da geçerlidir. Ocak 2008'de kilosu 63 krş olan çiğ süt fiyatları, aynı yılın aralık ayında yerine göre 45 ila 48 krş'a düşmüştür. Fiyatlar yıllarca öncesinin düzeyine gerilerken, ilk kez süt üretiminin en az olduğu Ekim-Aralık döneminde fiyatların gerilemesine tanık olunmuştur. Son yıllarda giderek büyüyen bir sorun da üreticilerin eline geçen fiyatlar ile tüketicinin ödediği fiyatlar arasındaki makasın giderek daha da açılmakta oluşudur. Bu farkın 5-6 katına çıktığı ürünler bulunmaktadır (TZOB, 2008 Yılında Tarım). Kooperatiflerin gücünün daha da zayıflatıldığı bir ortamda bu gelişmede belki de şaşılacak bir yön bulunmamaktadır.

Özet olarak, gıda güvenliğini giderek yitirmekte olan, tarım dış ticaretinde net ithalatçı konumuna gerileyen, çiftçinin üretimden soğumasını adeta teşvik eden bir Türkiye, süreci tersine çevirmek istiyorsa, yeni tarım politikalarını IMF ve DB'ni dışlayarak yeniden şekillendirilmek zorundadır. Aksi halde bugünkü çözümlenin tam bir tasfiyeyle sonuçlanması kaçınılmazdır.

II- TARIMDAKİ ÇÖKÜNTÜYE RAĞMEN İKTİDARIN KIRSALDAKİ OYLARI NASIL ARTTI?

Tarımsal desteklerin azaltıldığı, çiftçinin horlanabildiği, sonuçta tarıma dönük anti-popülist uygulamaların yürürlükte olduğu ve bu nedenle tarımda ciddi bir çöküntüye ve çözülmeye neden olduğu bir dönemde iktidar partisi 2007 Genel Seçimlerinde oylarını nasıl arttırabilmişti? Bazı açıklayıcı öğeleri sıralamaya çalışalım.

Genel olarak:

1) Ülkenin geneli açısından geçerli olan siyasi rüzgâr, kırsal kesimi de dışında tutmamaktadır. Türkiye’de seçmen tercihleri kuşkusuz bölgelere göre farklılık göstermektedir. Ama genel olarak muhafazakârlığın 1990 sonrasındaki yükselişi sürmektedir. Kırsal bölgelerin seçmeni ise ortalamayı aşan bir muhafazakârlık sergilemektedir. Din sömürsünün doruğa çıktığı, tarikat ağlarının köy ve kasabaları içine aldığı bir süreçte, ekonomik temelli tepkilerin etkisi, tutucu çevrenin de baskısıyla, seçim sürecinde sönümlenmektedir.

2) İktidar partisinin hâkim olduğu merkezi ve yerel yönetim birimlerinin ve onların kontrolündeki vakıf, demek ve şirketlerin, bunlarla iş-ihale ilişkisi içindeki özel firmaların, diğer tarikat örgütlenmelerinin, köy ve kasabalarda çok sayıda yoksul haneye ulaşan aynı/nakdi yardımlaşma ağları, oy tercihlerinde giderek daha fazla sonuç verici olmaktadır.

3) İktidar partisinin seçeneği olabilecek bir muhalefet partisinin köylünün gözünde cisimlenmemiş olması da önemli bir açıklayıcı etkidir. Anamuhalefet partisi CHP, tarihsel olarak bir köylü partisi karakteri taşımamıştır. Bu nedenle, köylünün ekonomik çıkarlarını savunan politikaları yeterince muhatabını bulamamaktadır. Kaldı ki, bu parti tarım ve çiftçi dostu politikalarını köylüye ulaştırmada sistematik bir program uygulamadığı gibi, bunu IMF/DB programına karşı tutarlı bir seçenek oluşturabilecek alternatif bir program üzerinden de sunabilmiş değildir. Dolayısıyla çiftçinin daha az tutucu kesimi açısından dahi gerçek bir seçenek olarak ortaya çıkamamıştır. 2002 genel seçimlerinde, çiftçinin gözünde 1,5 yıllık icraatıyla kısa sürede “çiftçi düşmanı” bir şöhrete sahip olan K. Derviş’in CHP saflarına alınması da bu güvensizliğin nedenlerinden biri olmuştur.

Tarıma ve çiftçiye özel olarak:

4) İktidar Partisi, ilk yasama döneminden itibaren Tarım Bağ-Kur’luların emekli maaşlarını bu kesimler için önemli sayılabilecek ölçülerde arttırmıştır. 8 Şubat 2006 tarihli 5454 sayılı “TC Emekli Sandığı, SSK ve Bağ-Kur’dan Aylık veya Gelir Almakta Olanlara Ek Ödeme Yapılması (...) Hakkında Kanun” ile, 400 YTL’in altında yaşlılık aylığı alanlara yüzde 5, üstünlüktekilere yüzde 4 zam yapmıştır. (Bu arada, 22 Şubat 2006 tarihinde 5458 sayılı “Sosyal Güvenlik Kuruluşlarının Prim Alacaklarının Yeniden Yapılandırılması Hakkında Kanun” ile çiftçinin birikmiş borçlarına dönük bir rahatlama da sağlanmıştır). Türkiye’de doğrudan üretimle uğraşan çiftçi sayısı gerçekte sanılandan az olup kırsal yöreler önemli ölçüde bir emekli çiftçi kategorisini barındırmaktadır. Bunun farkında

olan iktidar partisi yaşlılık aylığı aracını kullanmıştır. Yaşlılık aylığı ve doğrudan gelir desteği (DGD) ile geçinen çiftçi sayısının artmış olması, iktidar partisinin oylarını etkileyen en önemli etkenlerden olmuştur. Köylünün muhafazakâr kesimi, her zaman tekrarlandığı gibi, elindeki de kaybetmemek refleksiyle hareket etmektedir.

5) İktidar partisi, 2007 yılının tamamı için tarıma ayırdığı bütçe ödeneklerini (toplamı 5.650 milyon YTL) yılın ilk 6,5 ayında kullanarak, bu kapsamda çiftçinin geçmiş yıllardan kalan DGD alacaklarını ve diğer bazı ödemeleri topluca nakden yaparak, çiftçide “desteklerin arttığı, iktidarın kendisine sahip çıktığı” izlenimini yaratmayı başarmıştır. (Buna rağmen, 2007 yılının DGD ödemesi, önceki yıllardaki benzerleri gibi, 2008’e bırakılmıştı).

6) Önceki yasama döneminin başlarında çiftçi borçlarının ertelenmesine (yeniden yapılandırılmasına) giden ancak yeterli rahatlamayı sağlayamayan iktidar partisi, 22. yasama döneminin sonlarında hatta seçim süreci fiilen başlamışken, kefaletten ötürü haciz takibine uğrayan çiftçinin sıkıntılarını hafifleten bir düzenlemeyle çiftçide olumlu etki yaratmıştır. 15.5.2007 tarihinde TBMM’den geçen, 25.5.2007 tarihli Resmi Gazete’de yayımlanarak kanunlaşan 5661 sayılı “TC Ziraat Bankası AŞ ve Tarım Kredi Kooperatifleri Tarafından Kullanılan Toplu Köy İkratı/Grup Kredilerinden Doğan Kefaletin Sona Erdirilmesi Hakkında Kanun” tam bir seçim kanunu olmuştur.

7) İktidar partisi, Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü (KHGM) nü tasfiye ederek kendine yakın kadrolarla oluşturduğu KÖYDES’i bir hizmet birimi olmak yanında bir rant paylaşımı aracı olarak da kullanmıştır. Köye yol ve su götürmeye odaklanan (ama tarlaya su götürme gibi KHGM’nün yapageldiği pahalı sulama yatırımlarının dışına çıkarılan) KÖYDES aracılığıyla yapılan yatırımların hizmet etkisi yanında, birçok durumda muhtarların taşeron olarak veya taşeron şirketlerin ortağı yapılarak rant paylaşımına ortak edilmesi, muhtarlar üzerinden köylünün oylarının etkilenmesinde etkili olmuştur. İl özel idareleri aracılığıyla çalıştırılan ve ihale süreçlerinin dışında tutulan Köye Hizmet Götürme Birlikleri de esas olarak benzer bir düzeneğin parçası olarak çalıştırılmıştır.

8) Orman alanlarının talanına ilişkin bazı anayasa (2/B’ye kapı açma) ve yasa (kızılağaç ve kestanelerin orman ağacı kapsamı dışına çıkarılması) değişikliklerinin muhalefet görevini yapan CHP tarafından doğru bir tavırla engellenmesi kent seçmeninin bir bölümünce ve ülke elitlerince iyi karşılanmasına rağmen, aynı durumun özellikle ormanla alışverişi olan kırsal yöre ve kentleşmiş 2/B arazisi sakinlerince hoş karşılanmadığı, iktidar partisinin de bu durumu aşırı sömürdüğü

bilinmektedir. Anamuhalefet partisinin bu konuda savunmada kalması, orman köylüsüne dönük kendi projelerini kırsal çevre sakinlerine anlatmakta yeterli bir çaba içinde olmaması da aleyhine çalışmıştır. Bu arada, geleneksel olarak CHP seçmeni olan veya son seçimlerde eğilimleri bu yönde olan ormanla ilişkili seçmenin dahi, sırf kısa vadeli çıkarları mevcut iktidar partisince çözülebilir beklentisi içinde tercihlerini şekillendirdiklerine tanık olunmuştur.

9) Bütün bunların yanında, 2007 yılında küresel ısınmanın sonucunda kuraklık afetiyle perişan olan, tahıl hasadında 5 milyon ton kayıpla ve TZOB'a göre tüm ürünlerde 5 milyar YTL dolayında bir zararla karşılaşan çiftçiye iktidar partisince yüksek perdeden ve bir kısmı hemen karar altına alınan somut vaatlerle umut verilmesi de seçim öncesinde etkili olmuştur. (Bu vaatlerin pek azı seçim sonrasında gerçekleştirilmiştir).

Bölgeye/ürüne özel nedenler:

10) Karadeniz bölgesinde iktidarın Fiskobirlik karşıtı politikaları nedeniyle fındık üreticisinde oluşan AKP karşıtlığını kırmak için, TRUP kapsamında mümkün olmayan, IMF/DB patentli olarak çıkarılmış 4572 sayılı Tarım Satış Kooperatif ve Birlikleri Kanununa da aykırı olarak, TMO'nin 2006 yılında fındık alımına gitmesi sağlanmıştır. Seçim öncesinde, yürürlükteki TRUP mevzuatına daha da fütursuz bir aykırılıkla, Karadenizli fındık üreticisinin tepkisini lehe çevirmek için, fındıkta destek alım fiyatları açıklanmıştır! Böylece, iktidar partisi Fiskobirlik yönetimini ele geçiremediği için fındıkçıya yönelik baskı politikalarını 2006'dan itibaren yumuşatmış ve seçim öncesinde 510 kuruş fiyat açıklayarak bu kesimlerin umudunu kendisinden yana çevirmiştir. (Anamuhalefet partisinin seçim sürecinde daha yüksek -630 kuruş- fiyat vereceğini açıklamayı, iktidarın el değiştirmesi olasılığı herhalde düşük görüldüğü için -torbadaki kuş daldaki kuşa tercih edildiğinden- alıcı bulamamıştır).

11) Gene bu bölge çiftçisinin üç yıl öncesinden kalan ve iktidarın Fiskobirlik yönetimi üzerinde baskı kurmak politikası nedeniyle bir türlü ödemeye yanaşmadığı 252 milyon YTL'lik prim alacaklarının sadece ve sadece beşte birinden biraz fazlasının hemen seçim öncesinde fındık üreticisine ödenmesinin getirdiği olumlu etkiyi de iktidarın fırsatçılık hanesine yazmak gerekir.

Sonuç olarak, seçim öncesinin bazı popülist görünümlü girişimlerine rağmen, köylünün oylarının AKP'ye akmasının nedenini popülizme bağlamak yine de mümkün değildir. İktidar partisinin tarıma yönelik DB/IMF eksenli politikaları tarımsal desteklerin azaltılmasına veya belirli bir düzeyde tutulmasına odaklanmış olup özünde anti-popülisttir.

Orman alanlarına ilişkin düzenlemelerin popülist bir yanı kuşkusuz vardır. Ancak burada dahi öne çıkan amaçlar (i) Hazine'ye yüklü ve beklenmedik bir kaynak girişi sağlamak; (ii) Kentsel ve turistik alanlarda arazi rantlarının ve bazı orman ürünlerinin (kızılağaçların) işletme haklarının dağıtımını yönlendirme olanağını elde etmektir. Kaldı ki, bu uygulamanın geçekondulara kat çıkma izni verilmesinde olduğu gibi, kısa dönemde maliye hazinesi açısından sıfır maliyetli ama ilgililerin tümü açısından çıkar sağlayıcı bir tarafı da yoktur. Uygulama olabilseydi görülecekti ki, orman vasfını kaybetmiş arazileri tarla olarak kullanan köylülerin öncelikli satın alma hakkını kullanmalarını engelleyici yüksek dönüm fiyatları oluşacak ve birçok yörede köylü zilyetliğini iddia ettiği tarladan da mahrum kalabilecekti. (Bu nedenle anamuhalefet partisinin karşı önergesinde, orman köylüsünün 2/B kapsamındaki arazilerinin sıfır bedelle köylüye intikali bulunmaktaydı).

Çiftçi emeklilerine dönük iyileştirmeler ve grup borçlanmasında kefil çiftçilerin kefaletlerinin sona erdirilmesi türü uygulamalar az kaynakla çok hizmet görüntüsü vermenin yöntemleridir. Aynı şekilde, büyük bir yatırımcı kuruluş olup büyük kaynaklar kullanan KHGM yerine görece daha küçük yatırım bütçesiyle çalışan KÖYDES aracılığıyla (rant paylaşımı bir yana) görünür yatırımları öne çıkarmak, popülizm değil göz boyamadır.

Fındık üreticilerine ilişkin son uygulamalar her ne kadar popülizm kapsamı içine girse de, AKP döneminin bütününde fındık üreticisinin aleyhine çalışan politikaları unutmamak gerekir. Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerinin büyük bölümü indirimli faizli DFİF kredilerinden yararlanırken, Fiskobirlik başından itibaren DFİF kapsamı dışında tutulmuş, AKP döneminde buna çözüm getirilmemiştir. Tam tersine, Fiskobirlik yönetiminin kamu bankalarından olduğu kadar özel bankalardan dahi ticari kredi kullanmasına bankalara siyasi baskılar yapılarak engel olunmuş ve ürün alımı yapamayan yönetim gözden düşürülmeye çalışılmıştır. Üretici buna sert tepkiler vermiş, bunun üzerine TMO'nun tarihte ilk kez fındık alımı için devreye sokulması gündeme getirilmiştir. Seçim döneminde fiyat açıklamasıyla ve eski prim borçlarının kısmen ödenmesiyle çiftçinin gönlü yeniden kazanılmaya çalışılmıştır. Ancak dönemin bütünü bakımından fındık üreticisine dönük popülist politikalarından söz etmek mümkün değildir.

Özetle, AKP politikaları popülist değil fırsatçıdır. Anti-popüler ve çiftçi dostu olmayan politikalar göz boyama yöntemleriyle köylü yanlısı gibi gösterilmeye çalışılmış ve seçim öncesinde yoğunlaştırılan doğrudan gelir transferlerinin cazibesıyla bunda da kısmen başarılı olunmuştur.

Sonuç Yerine

Türkiye’de 2000-2008 döneminde uygulamaya konulan Dünya Bankası patentli TRUP/ARIP projesinin tüm hedeflerine ulaşılamasa da, bu dokuz yıllık yapısal dönüştürme ve deneme-yanılma programının sonuçları tahripkar olmuştur. Bu sonuçları şöyle sıralayabiliriz:

1. Tarımsal üretimdeki istikrarsızlık ve doğa koşullarına bağımlılık sürerken, ortalama tarımsal katma değer artışı ulusal gelir artışının çok gerisinde kalmış ve tarımın GSYH içindeki payı hızla gerilemiştir. 2002’de yüzde 12,2 olan bu pay, 2008’de yüzde 7,8’e düşmüştür. Madalyonun öbür yüzünde bu olumsuzluğu telafi edecek bir sınıî katma değer artışı veya bir sınıî/teknolojik dönüşüm hamlesi de yaşanmamıştır.
2. Söz konusu dokuz yılın beşinde (2000, 2003, 2004, 2007 ve 2008 yıllarında) veya AKP’nin altı yılının dördünde tarım ürünleri dış ticareti eksi (negatif) bakiye vermiştir. 2008 yılındaki eksi bakiye büyüklüğü, önceki açık verilen beş yılın toplamından fazla olmuştur, yani bozulma süreci pekişerek sürmektedir. Tarım dış ticaretinin artı bakiye verdiği yıllarda da olumlu bakiye marjı çok düşük kaldığından, 2000-2008 döneminin birikimli tarım dış ticareti verilerinin net bakiyesi de negatiftir.
3. Destekleme kurumlarının, tarıma girdi sağlayan KİT’lerin ve teknolojik destek birimlerinin özelleştirilmesi/tasfiyesi süreci esas itibariyle tamamlanmıştır. Ancak tarıma kredi girdisi sağlayan TC Ziraat Bankası’nın özelleştirilmesi gerçekleştirilememiş (ancak bu kurum özelleştirme programına alınan kuruluşlar arasında tutulmaya devam edilmektedir) ve bu bankayla ilişki halinde tarıma kredi ve gübre/ilaç gibi girdiler sağlayan Tarım Kredi Kooperatifleri Birliği tasfiye edilememiştir. Buna karşılık tarım satış kooperatif ve birliklerinin (TSKB) yeniden yapılandırılma perdelemesi ardında zayıflatılmaları, işlevsizleştirilmeleri ve giderek tasfiye edilme koşulları oluşturulmuştur. Birliklerin tepesinde kurulan Yeniden Yapılandırma Kurulu’na da bu bağlamda artık ihtiyaç kalmamıştır. Bu dönemde liberal içerikli yasama faaliyetlerine hız verilerek tarımda piyasa egemenliğinin genişletilmesine de özel bir önem verilmiştir. Özetle, tarımsal üreticinin daha da örgütsüz ve savunmasız bir yapıda çaresiz bırakılması politikasında büyük mesafe alınmıştır.
4. Tarımsal desteklerin görece düzeyi ulusal gelirin binde 6’sını aşmadığı için (a) arz fazlası olan fındık, çekirdeksiz kuru üzüm gibi ürünlerde

alternatif ürüne geçiş politikaları gerçek anlamda uygulanamamış; (b) girdi kullanımında özellikle de kimyevi gübrede gerilemeler ortaya çıkmış; (c) çiftçinin elektrik, mazot gibi girdi maliyetlerini taşıması ve ödemesi zorlaşmış;(d) traktör parkının yenilenmesi süreci kesintiye uğramış (traktör parkının yüzde 46,5'i yani 617 bin traktör 24 yaş ve üzerinde olup bunların yaklaşık 200 bini gayri-faal durumdadır); (e) tarımda verimlilik artışları genelde sınırlı kalmış ve üretim biçimleri modern tarıma ayak uydurmakta zorlanmış; (f) kuraklık, sel ve don gibi afetler karşısında çaresiz bırakılan veya özel tarım sigortası zorlamasıyla piyasaya terk edilen çiftçinin üretici faaliyetlerini sürdürmesi zorlaştırılmış; (g) çiftçinin borçluluk düzeyi ve kredi ihtiyacı yükselmiş, buna karşılık uygun koşullu kredi bulmakta zorlanmış ve ipotekli borçlar nedeniyle toprak kaybetmeye başlamış; (h) tarımsal üretimden kopuş, mülksüzleşme ve kırsal göç süreci yeni bir ivme kazanmıştır.

5. Tarımdaki çözümlenin en önemli göstergelerinden biri olarak 2000-2008 döneminde tarımsal istihdamda büyük bir gerileme yaşanmıştır. Tarımın toplam istihdamdaki payı 2000'de yüzde 36'dan, 2008'de yüzde 26'ya gerilemiştir. Mutlak sayılarla 2,5 milyon civarında tarım emekçisi açığa çıkmıştır. Bunlardan bir bölümü kentlere/başka bölgelere göç etmiş, bir bölümü gayri-faal yaşantılarını sağladıkları gelir transferleriyle köylerinde devam ettirmeye yönelmiştir.
6. Yedi yılı boyunca adeta deneysel laboratuvar koşullarında uygulanan DGD projesi, tarımda üretim-istihdam alışkanlıklarını altüst etmiş, parazit bir köylü kesimi yaratmak gibi yeni sorunları da tarımın sırtına yükleyerek sistemden çıkmıştır. Sistemin, mazot /organik tarım/sertifikalı tohum destekleri gibi bazı tortuları sürmekle birlikte bunlar en azından üretimle ilişkili olduğu için yararlı kabul edilebilir. Sistemin geride kalan tartışmasız tek olumlu izi, çiftçi kayıt sisteminin oluşturulması olmakla birlikte bunun için ödenen bedel gerçekten çok yüksek olmuştur. Kaldı ki DB/IMF ikizlerinin çiftçi kayıt sistemine verdikleri öncelik, ölçülebilir veriler elde etme ve politikayı yönlendirmek için uygun araçlarla donanma ve böylece yerli iktidarı denetleme ihtiyaçlarından kaynaklanmıştır.

***

Bütün bu olumsuzluklara rağmen Türkiye'de tarım son nefesini vermeye henüz hazır değildir. 2000 sonrasındaki dayatmaların tarımı tam bir çöküşe götürmesinin önünde sosyal, siyasal ve ekonomik frenler oluşmuştur. Sosyal frenler, üretici

kesimden ve bunların örgütlerinden (TZOB, ZMO, TSKB/TARİŞ) yükselen seslerin ve eylemlerin (çiftçi mitinglerinin) etkisiz olmadığını göstermiştir. Bu tepkiler, aynı zamanda, gelir destekleri yoluyla tepkileri köreltilmek istenilen (ve büyük ölçüde köreltilen) çiftçilerin hala söyleyecek sözleri olduğunu kanıtlamıştır.

Siyasal frenler iki aşamada etkili olmuştur. Bir kere tarımsal üretici, tepkilerini, her iki alt dönemde de (2000-2002'nin koalisyon hükümeti ile 2003 sonrasının AKP hükümetleri) kendi ilinin milletvekillerine yansıtmış, oradan da tarım politikasını düzenleyen siyasi karar alıcılara ulaşılmıştır; bunun belirli fren etkileri olmuştur. Birinci alt dönemde tepkiler sandığa da yansımış ve koalisyonun üç partisinin üçü de baraj altında bırakılmıştır. Hatta anamuhalefet partisi olacak olan CHP de Kemal Derviş etkeni yüzünden kırsal kesimde inandırıcılık kaybına uğramıştır. Ancak, gelir desteklerinin ve dinci istismarın uyuşturucu etkisi nedeniyle 2007 seçimlerinde iktidar partisine bir sandık tepkisi oluşmamıştır. Buna rağmen her iki alt dönemde de siyasetçiler dış ticarete serbestleştirme, üretimle ilişkili prim desteklerinden tümüyle vazgeçme gibi alanlarda adım atmaktan çekinmişler, hatta tersine (primden yararlanan ürün sayısını arttırmak gibi) eğilimler göstermek zorunda kalmışlardır.

Ekonomik frenler de bunlarla bağlantılı olmuştur. Büyük dış açıklar veren ve dış açıkların yıldan yıla artışına dayalı olarak ekonomik büyümesini sürdürebilen bir ekonomide, tarımın dışa karşı koruma oranlarının düşürülmesi yani tarım dış ticaretinde liberalizasyon yolunda ilerlenmesinin (sosyal ve siyasi maliyetleri yanında) gerektireceği ilave döviz taleplerinin karşılanması da göze alınamamıştır. Benzer şekilde, arz açığı olan ürünlerde prim uygulamasından tamamen vazgeçmenin yol açacağı ekonomik maliyetlerin prim desteklerini aşan bir maliyet yükleyebileceği kaygısı aşılamamıştır. Ziraat Bankası gibi kredi kuruluşlarının sistemden çekilmesinin ekonomik ve diğer maliyetleri de tüm dönem boyunca göze alınabilmiş değildir.

Bu koşullarda, tarımda yeniden bir atılım yapılması için bütün araçların yitirilmiş olmadığı görülmektedir. Bunun olumlu anlamı, tarımın ve ülkenin çıkarlarına birinci önceliği veren ve ülke koşullarına uygun tarım politikaları geliştirmek isteyen bir iktidar elinde, işlerin geri dönülmez bir noktadan hızla uzaklaştırılabilmesi şansının hâlâ olduğudur.